

FIKHÎ BAKIŞ AÇISIYLA AHLÂKÎ DEĞERLERİN KAZANDIRILMASI¹

Yrd. Doç. Dr. Ayten EROL²

Öz

İslâm dininin amacı gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde güzel ahlâkî oluşturmaktır. Hukukî ve ahlâkî yönleri ilahî olan fıkıh ilmi/İslâm hukuku, ahlâkî değerleri ve ahlâk anlayışını tebliğ noktasında ahlâk-hukuk arasında bir bağ kurarak insanın hayata bakış açısını ve amaçlarını belirleyen ahlâkî değerlerin, öğrenilmesi ve eğitim yoluyla bireylere kazandırılmasını amaçlar. Bu bağlamda, çocuk ve gençlerimize daha yaşanabilir bir dünya bırakmak, onların kişilik ve karakterlerinin eğitilmesi için ahlâkî değerlerin öğretilmesi, gelecek kuşaklara aktarılması, korunması ve hayata geçirilmesinde etkili unsurlar olan aile, okul, çevre ve kitle iletişim araçları/medyanın rolü çok önemlidir. Fikhî yönden ahlâkî değerlerin kazandırılmasına yönelik olarak davranışlar, derunî bir iman ve özellikle ahirete iman ile bağlantılı hale getirilmesi gerekir. Ancak bu şekilde, davranışlara bir anlam yüklenerek bireylere, yaptıkları işlerin hem insanlara hem de Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle yapılması şuurunun yanı sıra hayatın her safhasında ilkeli, azimli, sağlam karakterli, tutarlı, sebatkâr, her durum ve şart altında değişmeyecek bir irade gösterebilme şuuru kazanılması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Fıkıh, Din, Değer, Hukuk, Eğitim

Acquiring Moral Values through the Fiqh Viewpoint

Abstract

The aim of Islam is to establish moral values at both individual and communal level. The science of Fiqh/ Islamic Law, whose juristic and moral setups are divine in nature, aims at educating and acquainting individual with ethical values which determines his/her views and ambitions by linking ethics and law when preaching these values. In responsibility context, family, school, society and media all have a critical role in leaving a livable world to children, and in teaching our moral values needed to train personality and character, transferring these values to the next generations, preserving and bringing them to life. From the Fiqh standpoint, behaviors aimed at acquiring moral values should be harmonized with faith and especially the faith in hereafter. Thus, by giving meanings to behaviors, the consciousness of responsibility towards to human beings and towards Allah should be taught to be at the center of all deeds by individuals, as well as acquainting them with conscious of willpower which is self-contained, consistent, determined, humble and a credible under all conditions.

Keywords: Moral, Fiqh, Religion, Value, Law, Education.

1 Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi II. Uluslararası Katılımlı Değerler Eğitimi Kongresinde sunulan "Dini/Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasında Etkili Faktörler" başlıklı tebliğin geliştirilmiş halidir.

2 Kırıkkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Fıkıh Anabilim Dalı. aerva95@gmail.com

Giriş

Toplumların varlığı ve gelişiminin sürekliliği, yetiştirdiği bireylerle doğru orantılı olduğu için, toplumun yetiştireceği bireylerin özellikleri ve sahip oldukları etik, sosyo-ekonomik, zihinsel, politik, fiziksel, estetik ve dinsel gibi çeşitli boyuttaki³ değerler, toplumsal gelişimin seyri açısından çok büyük önem taşımaktadır. Öyle ki, bir anlam pusulası olarak değerler; hayata bakış açımızı ve amaçlarımızı belirleyen, aldığımız kararları etkileyen, inançlarımızı yansıtan ve davranış ölçülerimizi oluşturan tercihlerimizdir.⁴

Özellikle ahlâkî davranış açısından değer, bir kimsenin insanları, insanlara ait nitelikleri, istek ve niyetleri, davranışları değerlendirirken başvurduğu bir ölçü olmanın yanında bir şeyin istenilip istenilemez olduğu hakkındaki inanç, yaşamımızın belli bir kısmıyla ilgili idrak, duygu ve bilgilerimizin bir terkididir. Diğer bir ifade ile değerler, davranışların ve olayların olması gereken şekli hakkında inanç ve tutumlardır.⁵

Bu bağlamda bireysel ve toplumsal kimliğin belirleyen temel unsur olarak inançlar, bütün değerlerin en üstünde yer alır. Bu itibarla İslâm dininden beslenen değerler; doğrular ile yanlışların, iyilikler ile kötülüklerin ve güzellikler ile çirkinliklerin sınırlarını belirleyen göstergeler oldukları için, dinî anlayış, doğrudan değer sistemini, değer sistemi ise tutum ve davranış biçimlerini etkilemektedir.⁶

Özellikle, ilmî ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak meydana gelen hızlı toplumsal değişimler sonucunda ahlâkî değerlerin zayıflaması ve etkisizleşmesi durumundan en fazla etkilenen kesim gençler olmaktadır. Kendine özgü hayat felsefesi, kişilik ve kimlik oluşturmaya çalışan gençler, bu süreçte ahlâkî değerlerle yeterli ve olumlu bir ilişki kuramadığı takdirde, içinde bulunduğu döneme özgü çalkantıların ve çatışmaların da etkisiyle kolayca umutsuzluğa düşebilmektedir.⁷

Üzülerek ifade etmek gerekir ki, sosyal ve kültürel değişimlerin etkisiyle günümüz gençliğinde, bir taraftan aşırı hayalcilik, konfor hastalığı, özentî, kimlik bunalımı ve kendini tanınamama, idealsizlik, bencillik ve fanatizm gibi kötü alışkanlıkların kazanılması, zararlı yayınlar ve terör odaklarının varlığı, ailenin bozulması ve güvensizlik, işsizlik ve gelecek kaygısı, başkaları ile iletişim kuramama gibi durumlar gözlenmektedir.⁸ Diğer taraftan günümüz gençliğinde; geleneksel değerlere karşı tenkit, tepki, şüphe ve güvensizlik tutumlarının gelişmesi, geçici ya da uzun süreli dine

3 Hülya Kasapoğlu, 2013: Okulda Değerler Eğitimi ve Hikâyeler. Milli Eğitim Dergisi, Bahar, (sy. 198), 97-104.

4 M. Şevki Aydın, 2010: Değerler ve Din Eğitimi, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos (sy. 236), 24.

5 Erol Güngör, (1993): Değerler Psikolojisi, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, Amsterdam, 18, 19.

6 Aydın, 23-24.

7 Nurten Kimter, 2002: Dinî İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine, Hayati Hökelekli'nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 183.

8 Durmuş Tatlıoğlu, Günümüz Gençliğinin Temel Problemleri ve Dinimizin Ortaya Koyduğu Çözüm Yolları. <https://incelemeler.wordpress.com/genclik-problemi-din/>. (20.09.2015)

ilgisizlik, ya da dinî bir grup veya cemaat içerisinde kendini bütünüyle dine verme⁹ veya bazen de anne-babadan kopmaya çalışırken, başka gruplara bağımlı hale gelme, bağımsızlığı ararken onu tamamen yitirme gibi davranış eğilimleri gözlenmektedir. Bu durumlar; gençlerin ya hiçbir değere inanmayan, ideal ve amaçtan yoksun, günü-birlik uğraşlar ve maddi zevklerle oyalanan, kendine ve çevresine yabancılaşan bir tip haline gelmesine ya da birtakım dinî ve ideolojik gruplara katılarak “kimlik” yitimi noktasına varan bir bağlanmaya neden olmaktadır.¹⁰

İşte bütün bu hususlar düşünüldüğünde, bir taraftan bunların sorumlularının sadece gençler olmadığı, bu konuda anne-baba, arkadaşı, okul, çevre, kitle iletişim araçları, sistem ve yönetimin de olumsuz katkısı olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer taraftan soyut iman anlayışının gücü, bireyleri ibadet ve ahlâka motive etmeye yetmediği için, iman, ibadet ve ahlâk arasında kurulması gereken hayatî bağın ihmal edilmesi¹¹ veya kurulamaması bütün bu olumsuz durumlara yol açtığı göz ardı edilmemelidir.

Özellikle ifade etmek gerekir ki, İslâm dini, bireylerin kazandığı çeşitli değer ve davranış özelliklerinin kaynağıdır ve İslâm dininde hukuk, dinin dış göstergesidir. İslâm, hukukî faaliyetleri ve formaliteleri din ve ahlâkla ilişkilendirerek düzenlemeyi hedefler. Böylece hukukun dinî bir şekilde algılanışı, hem onun objektiflik ve saygınlığını hem de önem ve güvenilirliğini arttırmaktadır. Bu çerçevede, hukukî ve ahlâkî yönleri ilahî olan fıkıh ilmi/İslâm hukuku, ahlâkî değerleri ve ahlâk anlayışını tebliğ noktasında ahlâk-hukuk arasında bir bağ kurarak¹² insanın hayata bakış açısını ve amaçlarını belirleyen ahlâkî değerlerin, öğrenilmesi ve eğitim yoluyla bireylerle kazandırılmasını amaçlar. Böylece İslâm dini bireyi bir takım değerlerle kuşatır ve bu değerler sayesinde toplumsal norm ve standartların üzerinde, hür iradesi ile davranabilen bir bağımsızlık duygusu kazandırır. Ona çaresizlikler ve olumsuzluklar karşısında güven ve iç huzuru temin eder.¹³

Ahlâkî değerlerin kazandırılmasında kuram ve uygulamanın birbirini destekleyecek bir bütünlük içinde verilmesinin daha iyi sonuçlar doğuracağı gerçeğinden hareketle çalışmamızda kısaca teorik yönden ahlâkî değerlerin kazandırılmasının fıkhî gerekliliği ve pratik/uygulama yönünden ise fıkhî bakış açısıyla ahlâkî değerlerin kazandırılmasında etkili unsurların rolü üzerinde durulacaktır.

9 Hayati Hökeleli, 2002: *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 13.

10 Hökeleli, 14.

11 İrfan Başkurt, *Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları*, 75. www.journals.istanbul.edu.tr/iuilah/article/download/1023015848/1023015020. (10.05.2016)

12 Saffet Köse, 2011: *Hukuk mu Ahlâk mı?-İslâm Nokta-i Nazarından Din-Ahlâk-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme- İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (sy. 17), 5.

13 Hökeleli, 66.

I. Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasının Fikhî Gerekliliği

Fıkıh ilmine göre din, hayattır ve hayatın her alanına nüfuz ederek insanın duygu, düşünce ve davranışlarını etkiler. İslâm dininin amacı gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde güzel ahlâkî oluşturmaktır.

Esasen hem dinî kuralların hem de hukuk kurallarının çoğu tarafından konulan esaslar ahlâkî esaslardır. Özellikle ceza hukukunun yasakladığı ve ceza tehdidi altına koyduğu fiillerden çoğu sadece hukuka aykırı değil, aynı zamanda ahlâka aykırı fiillerdir. Örneğin; adam öldürmek, çalmak, iftira atmak hukuk tarafından cezalandırıldığı gibi aynı fiiller, toplumun ahlâkî vicdanı tarafından da kötü görülmektedir. Hatta ahlâk kuralları başkalarının haklarını ihlâl etmemeyi emretmekle birlikte başkalarına yardım ve merhamet etmeyi de emreder. Bunun aksine hukukta böyle bir emir göremeyiz. Hukuk sadece toplum düzeninin korunması için sosyal ve ailevî bağlar nedeni ile gerekli gördüğü yardımların yapılması için bir takım kurallar ihtiva edebilir.¹⁴

Nitekim bütün peygamberlerin, kötü davranışların insanlar tarafından yapılması ve güzel davranışların yaygınlaşması için çalıştıkları, ahlâkî değerlerin güçlenmesi için çabalar sarf ettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla fıkıh ilmi, ahlâkî değerlerin kazandırılması hususuna, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet açısından bakarak bireylere bir taraftan aileyi oluşturmayı, düzene koymayı, eğitimi sağlamayı, diğer taraftan bireylerin ruhunu, kalbini ve kişiliğini eğiterek, toplumsal davranışlarını düzenlemeyi amaçlar. İşte bu amaç doğrultusunda fıkıhta ahlâkî değerlerin kazandırılmasının gerekliliği hususunu birçok âyet-i kerime,¹⁵ hadis-i şerif ve temel ilkeler/genel prensiplerde görmek mümkündür.

Bu hususla ilgili Kur'an-ı Kerim'de *"Artuk "Rabbimiz Allah'tır" diyen ve sonra da dosdoğru olanlar ne bir korkuya kapılırlar, ne de üzüntüye"*¹⁶, *"Sizden, hayra çağıran ve iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır"*¹⁷

ve *"Erkek ve kadın müminlere gelince, onlar birbirlerinin yakınlarıdır; hep iyi ve doğru olanın yapılmasını özendirir, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar..."*¹⁸ buyrulmaktadır.

Diğer bir âyet-i kerime'de ise *"Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınız aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çaptırırsanız veya (şahitlikten) çekinirsiniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*¹⁹

14 Hayreddin Karaman, 1991: Mukayeseli İslâm Hukuku. İstanbul, Bayrak Matbaacılık, 1/9, 10.

15 Bkz. 17. İsrâ, 36; 2. Bakara, 245, 280-284; 92. Leyl, 5-10; 4. Nisâ, 58 vd.

16 46. Ahkâf, 13.

17 3. Âl-i İmrân, , 104.

18 9. Tevbe, 71.

19 4. Nisâ. 135.

Hız. Peygamber (s.a.s.) de bu hususla ilgili; *“Allah’a iman ettim de, ardından da dosdoğru ol”*²⁰ buyurmaktadır. Yine Hız. Peygamber (s.a.s.)’in; *“İman açısından müminlerin en kâmilî, ahlâkî en iyi olanıdır; “Ben güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildim”*²¹ ve *“Bir kimse iyilik yapmaya niyet eder ve bunu gerçekleştirirse on sevap alır; sevabı yedyüze kadar çıkabilir. Eğer kötü bir işe niyet eder de bunu yaparsa bir günah alır. Kötülüğü yapmaktan kendi gönlüyle vazgeçerse bir sevap alır.”*²² hadisleri ahlâkî değerlerin kazandırılmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla gerek âyet-i kerime gerekse hadis-i şeriflerden ahlâkî değerlerin birey ve toplum olarak ihmal edilmeden uygulanması gerektiği de anlaşılmaktadır.

Bunun için de tüm haramlardan sakınmak ve tüm vacipleri de en güzel şekilde yerine getirmek gerekmektedir. Bu hususla ilgili Kur’ân-ı Kerim’de; *“Herkesin kazandığı hayır kendisine, yaptığı kötülüğün zararı yine kendisindedir”*²³ buyrulmaktadır. Dolayısıyla ahlâkî değerlerin kazandırılması noktasında hem uyulması gereken kuralların hem de kaçınılması gereken davranışların neler olduğunun çocuk ve gençlere ayrıntılı olarak öğretilmesi fıkhın gereğidir. Zira Hanefî fıkıh âlimi Ebû Hanife’nin fıkıh ilmini; (amel yönünden) *“insanın lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi”*²⁴ şeklindeki tanımlamıştır.

Kişinin lehine olan davranışları, onun yararına olan sevap kazandıran davranışlarını; aleyhine olanlar ise sorumluluklarını, zararına olan, günah kazandıran davranışlarını ifade eder. Bütün bu davranışların dinî, hukukî ve ahlâkî bir karşılığı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tanımda dikkati çeken durum sadece hukukî anlamda hak ve görevler değil aynı zamanda inanç/itikad ve ahlâkî da ilgilendiren hususlardır.²⁵

Diğer taraftan, Allah’ın emirleri ve bunların Hız. Peygamber (s.a.s.) tarafından beşerî ve toplumsal düzeyde örneklenerek açıklanmasına dayanan fıkıh ilmi, ahlâkî yapıyı nasihat ve eğitimin yanında hukuk kurallarıyla da korumayı öngörmüştür. Öyle ki hukuk, adeta bir ahlâk denetimcisi olarak devreye alınmış, faziletlere hayat verecek ve kötülükleri ortadan kaldıracak davranışlar, yaptırım gücüne sahip birer hukuk kuralı haline getirilmiştir.²⁶

20 Nevevî, İmam Muhyiddin, 2012: Sahihî Müslim Şerhi, el-Minhac, (trc. Beşir Eryarsoy), Polen&Karınca Yayınevi, 1/ 213, Müslim, *“İman”* 62.

21 Ebû Dâvûd, Süleyman b.el-Eş’as es-Sicistânî, 1982: Sünen. Çağrı Yayınları, İstanbul, *“Sünnet”* 14; Tirmizî, Ebî İsâ b. Muhammed, 1962: el-Camiu’-Sahih, Sünenü’t-Tirmizî, Mısır, Matbaatu’l-Mustafa el-Babî. *“İman”* 6, Hadis No: 2612, V/9; Ahmed b. Hanbel, 1313: el-Müsned. Bulak , II/381.

22 Buhârî, EbîAbdullah Muhammed b. İsmail, Sahihu’l-Buhârî, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, İstanbul (ty), *“Rikâk”*, 31, VII/187.

23 2. Bakara, 286.

24 Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes’ûd, (t.y.): Et-Tavzih fi halli Gavâmizi’t-Tenkîh (Teftâzânî. Et-Telvih içinde), Kahire, I, 16-17.

25 Saffet Köse, 2014: İslâm Hukukuna Giriş. İstanbul. Hikmet Yayınları, 23.

26 Ahmet Yaman, Fıkıh-Ahlâk İlişkisi. Usûl, İslâm Araştırmaları Dergisi, 110. www.usuldergisi.com/img/_2221181552013_.pdf (02.05.2016)

Ahlâkî davranışın hem dünyevî hem de uhrevî sonucu²⁷ bulunduğu için burada kısaca din-ahlâk-hukuk bütünlüğünden söz etmek gerekir. İslâm dini değerleri belirler, ahlâk onları yaşam biçimine dönüştürür, hukuk ise bu esasları yazılı kural haline getirerek maddî müeyyideye bağlar. Dolayısıyla toplumsal düzenin sağlanmasında, fıkıh ilminin yapısal özelliklerinden biri olan din-ahlâk-hukuk bütünlüğü, söz ve davranışlarda amaç birliğine sahiptir. Örneğin; adam öldürme, hırsızlık, gasp gibi istenmeyen bir davranış, dinî yönden günah sayılır ve uhrevî ceza öngörülür, ahlâkî yönden kötü kabul edilir ve toplum tarafından ayıplanır, hukukî yönden ise gayr-i meşru görülerek maddî müeyyide uygulanır. Bunların aksine istenen erdemli davranışlar karşılığında din sevap ve mükâfat öngörür, ahlâk onu iyi sayar ve toplum da takdir eder.²⁸

Bilindiği gibi hukuk, öncelikle hakkı korumak ve adaleti tesis etmekle yükümlüdür ve toplum hayatında gerekli düzenin sağlanması için sadece gerekli olan kurallardan oluşur. Ancak toplumsal ilişkilerde derinliği adaleti aşan değerler belirler. Bu bağlamda adalet ahlâkın da amacıdır. Din ve ahlâkın öngörmüş olduğu görevler ve bu yönde oluşacak bilinç, hakla sınırlı olan hukukun alanını aşar ve onun ötesine geçerek fedakârca ilişkileri besler, geliştirir, yaygınlaştırır. Bu durum hukukun işini kolaylaştırır ve yükünü azaltır.²⁹

İslâm dini, Allah-insan, insan-insan ve insan-âlem ilişkilerini belirleyen bir kurallar bütününden oluştuğu için, insanın iç dünyasını kontrol ederek, hiçbir maddî kuralın baskısının hissedilmediği bir ortamda bile kişinin kendi kendisini hesaba çekmesini öngörür. Ahlâk ise hem toplumun, hem de bireyin inanç değerlerinin yaşam biçimi ve davranış bilinci haline dönüştürülmesidir.³⁰

Bilindiği gibi toplum hayatının düzenlenmesi ve istikrarının sağlanmasında da sadece hukuk kuralları yeterli değildir. İnsan davranışının dışı yönelik olanıyla hukuk ilgilenir ve düzenler. Yani davranışın objektif yanına, dış dünyada meydana getirdiği olaylara hukukun normu uygulanır. Çünkü hukuk toplumsal bir değeri deyimleyen adaletin objektif yanına yönelmiş olduğu için, toplum düzenini oluşturmak ve sürekliliğini sağlamak zorundadır. Ancak ahlâkta ise, ahlâken iyinin gerçekleştirilmesi ve buna bağlı olarak davranışların iç yönü, vicdanın durumu değerlendirilir.³¹ Bu bağlamda dış dünyasının dışında insanı esas yönlendiren, bir de iç dünyası bulunmakta ve ahlâkî değerlerin kazandırılması noktasında öncelikle insanın bu iç dünyasında etkin olması gerekmektedir.³² Özellikle Kur'ân-ı Kerim: "Gözler değil göğüslerdeki kalpler kör olur"³³ ifadesiyle vicdan duygusuna dikkat çeker. Örneğin; bir

27 99. Zilzâl, 8; 83. Mutaffifin, 4-6.

28 Köse, İsl. Huk. Gir., 47.

29 Köse, İsl. Huk. Gir., 49.

30 Köse, Hukuk mu Ahlâk mı?, 15, 17.

31 İsmail Killoğlu, 1988: Ahlâk-Hukuk İlişkisi. İstanbul. Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık Koll. Şti., 358-359.

32 Köse, Hukuk mu Ahlâk mı?, 5.

33 Bkz. 22. Hac, 46.

kimse hırsızlık yaptığında ispatı durumunda hukuken cezaî müeyyidesi vardır. Ancak o kimse yalan konuştuğunda, cezaî müeyyidesi vicdanîdir, uhrevîdir.³⁴

Diğer bir ifade ile bir ahlâk kuralı devlet müeyyidesine ve cezaya dayanınca artık bir hukuk kuralı haline gelir. Çalmak, borcunu ödememek buna örnektir. Ancak bunun aksine ahlâk kuralına uymayan kimseyi zorlayacak bir devlet müeyyidesi yoktur. Örneğin; açlıktan ölmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunan bir kimseye ekme vermediği için devlet hiçbir ferdi cezalandırmaz. Zira böyle bir insana ekme vermek hukukî değil ahlâkî bir görevdir.³⁵

İşte bu çerçevede vicdan, insanın moral yönünü oluşturan din ve ahlaktan oluşan iki temele dayanır ve böylece din ve ahlâk, hukuka manevi müeyyide sağlar ve hukuk, din ve ahlâkın ilkelerine dayandığı ölçüde güç kazanır. Dolayısıyla, fıkıh ilminin vahye dayalı bir hukuk sistemi oluşunun önemi burada kendisini göstermektedir.³⁶

Fıkıh ilminde güzel ahlâkın bireysel ve toplumsal düzeyde yerleşik ve en temel bir karakter haline gelmesi amaçlandığı için, ahlâkî değerlerin birer meleke haline gelmesi ve kendiliğinden eyleme dönüşmesi gerekmektedir.³⁷ Örneğin; bir kimsenin zamanı geldiğinde alacağını istemesi hakkıdır. Bu hukukidir ve adaletin gereğidir. Ancak ihtiyaç durumunda süreyi uzatmak ya da bağışlamak dinin tavsiyesidir.³⁸ Bunu yaşam biçimine dönüştürmek de İslâm açısından övgüye değer ahlâkî bir davranıştır. Burada hukuk, din ve ahlâka dayanan vicdandan güç kazanır. Başlı başına bir hesaplaşma âlemi olan vicdanın hükmü, kişinin iç dünyasında Allah korkusu ile kendi düşünce ve duygularını ifade eden manevi bir emirdir. Bu hüküm karşılıksız ve menfaat hissinden uzak olarak samimi bir şekilde kendiliğinden ortaya çıkar ve maneviyat olunca ancak gerçek vicdan duygusundan söz edilebilir.³⁹ Dolayısıyla ahlâken iynin tek tek bireylerde gerçekleşmesi, onların manevî dünyaları ve zihniyetleriyle ilgilidir. Düşünceler hukukça değerlendirilseler bile, asıl olarak ahlâkî değer yargısına bağlıdırlar. Örneğin; sevgi, dostluk, vefa gibi değerler, sadece ahlâkî değerlendirmenin kapsamındadır. Ancak ahlâkta, niyetle davranışın uyumluluğu davranışın bütünü açısından zorunludur. Ahlâk alanında irade ve zihniyet belirgin olduğu için zihniyet ahlâkının davranış ahlâkı ile tamamlanması gerekmektedir.⁴⁰ Bunun için fıkhî davranışlar niyetlere göre değerlendirilir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in; "*Ameller, ancak niyetlere göredir*"⁴¹ hadis-i şerifi bu hususu vurgulamaktadır. Dolayısıyla gerek sözlü, gerekse fiilen yapılan bir davranışın dinî değeri, o husustaki niyete göre değişir.

Bu bağlamda, toplumun varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli olan ahlâkî değerlerin toplumu oluşturan bireyler tarafından içselleştirilmesi ve

34 "...yalan sözden sakının" (22. Hac, 30.)

35 Karaman, I/10, 11.

36 Köse, Hukuk mu Ahlâk mı?, 9.

37 Yaman, 98. www.usuldergisi.com/img/_2221181552013_.pdf (02.05.2016)

38 2. Bakara, 280.

39 Köse, İsl. Huk. Gir., 49-50.

40 Killoğlu, 359.

41 Buhârî, I/2, Kitâbu'l-Vahy, 1.

davranışa dönüştürülmesi için çok erken yaşlardan itibaren bireylere değerlerin kazandırılmasına yönelik eğitiminin verilmesi kaçınılmazdır.⁴²

Bilindiği gibi yaşamımızın anlamı, hedefi ve en üst değeri, “Allah’a (c.c.) kul olmak, dünya ve ahiret mutluluğu için O’nun rızasını kazanmaktır.”⁴³

Bu çerçevede Köse, dinden beslenen ahlâkî değerlerin yaptırım gücünün hukuktan daha etkili olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: Kulluk insan-Allah ve insan-âlem ilişkisini bütün yönleriyle kapsayan geniş bir kavramdır. Kulluğun nasıl yapılabileceğini peygamberleri vasıtası ile bildiren ve din gününün sahibi olan Allah’a iman etmiş bir Müslüman, bu geçici dünya hayatının ebedi olan ahiret hayatını⁴⁴ şekillendireceğinden hareketle, hiçbir şeyin Allah’a gizli kalmadığı⁴⁵ bu dünya hayatının kayda alındığı,⁴⁶ bütün davranışlarından Allah’ın huzurunda hesaba çekilip zerre miktarı da olsa yaptığı iyilik ve kötülüğün karşılığını göreceğini⁴⁷ bildiği için bağımsız hareket edemez. Bu durum, Allah’ın mutlak hâkimiyet ve otoritesini kabul ederek buna baş eğmesini, O’nun emir ve yasakları çerçevesinde hayatına yön vermesini sağlar ve iç dünyasını kontrol altına alır. Bu bağlamda kişinin imanı, kendi aczini bilerek, kendisinin sadece ilahi emirlerin uygulayıcısı olduğunu hissettirir, görevini en güzel şekilde ve en üst derecede yerine getirmesini sağlar. Bununla birlikte bu şuur ona güçlü bir görev ve sorumluluk bilinci kazandırır ve hukuk hükümlerinin ispatı mümkün olmayacak şekildeki ihlallerine engel olur. İşte bu nedenledir ki, toplumsal ilişkileri düzenleyen kuralların, hukuktan önce ahlâka ait olması gerekir.⁴⁸

Böylece İslâm dini, bir yaşam tarzı sunarak bireyi doğumundan ölümüne kadar kuşatır ve doğumdan başlayarak, aile şekli, aile içi ilişkiler vb. sosyal ilişkiler ve olaylar hakkında bilgilendirmede bulunur ve kurallar koyar ve bireye yaşamın amacı ve benzeri konularda sunduğu bilgilerle hayatını düzenleyerek bir hayat felsefesi kazandırır.⁴⁹

Fıkıh ilminde ahlâkî yapının önce korunması sonra geliştirilip toplumsallaşması için iki araç olarak ibadet ve hukuka dikkat çeken Yaman⁵⁰ın; güzel ahlâka sahip olmak için, dinin gereklerini şekil, sayı ve zaman yönünden özenli bir şekilde yerine getirmek olan popüler dindarlık algısının, ahlâkî faziletlerle donanıp kötülüklerden uzak kalınmadığı ölçüde eksik olacağı görüşü yerinde ve doğru bir tespittir.

Bu bağlamda fakihler, bütün fikhî hükümlerin insanın beş tümel değerini (külliyyât-ı hamse) korumakla ilgili olduğunu söylemişlerdir.⁵¹ Dolayısıyla eşsiz bir

42 Mustafa Güçlü, 2015: Türkiye’de Değerler Eğitimi Konusunda Yapılan Araştırmalar, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt: 8, (sy. 38), 720.

43 51. Zâriyât, 56.

44 6. En’âm, 32; 9. Tevbe, 38; 11. Hûd, 15; 29. Ankebût, 64; 47. Muhammed, 36.

45 40. Gâfir, 19; 14. İbrahim, 38.

46 17. İsrâ, 13; 82. İnfitâr, 10-12.

47 6. En’âm, 164; 7. A’râf, 8-9; 20. Tâhâ, 74-76; 51. Zâriyât, 6; 81. Tekvir, 10-15; 88. Gâşiye, 25-26.

48 “Hukuk mu Ahlâk mı?”, 7.

49 Hökekleli, 61; M. Naci Kula, 2001: Kimlik ve Din, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 160.

50 age., 101.

51 Bkz. **Sâtnbî**. 1997: el-Muvâfakât fî Usûli’s-Serîa. Dâru İbn Affân. Suudi Arabistan. II/19-20;

hayat düzeni olan İslam, ortaya koyduğu “aklın, dinin, canın, malın ve neslin korunması” kuralı ile insanlık için asla vazgeçilemez olan bu beş temel değer korunmasını kesin bir dille emretmiş, bunların sağlanması için kesin hükümler koymuştur.⁵² Örneğin, İslâm’da nesil ve namus değerlerinin korunmasına yönelik hukukî düzenlemeler ve ahlâkî kurallar⁵³ bulunduğu gibi, kötü fiilleri önlemek için de hukuken had, ta’zir ve çeşitli tazminat cezaları uygulanır.⁵⁴

Neslin korunması ile ilgili Kuran-ı Kerim, Rahman’ın has kullarının; “*Ey Rab-bimiz! Eşlerimizden ve zürriyetimizden gözümüzün nuru olacak kimseleri bizlere ihsan eyle!*”⁵⁵ diye dua ettiklerini bildirmektedir. Yine dualarında sık sık “*Allah’ım!.. Eş-lerimizi ve neslimizi bizim için bereketli eyle!*” diye niyaz eden Peygamber Efendimiz (s.a.s.) de “bereketli nesil”in önemini ve değerini vurgulamaktadır.

Fıkıhta, neslin korunması ilkesi ile insan onuruna saygı gösterilen örnek bir toplum modelinin inşa edilmesi için; sağlıklı bir nesil oluşumuna götürecekt aile mahremiyetinin korunması, buna zarar verecek davranışların yasaklanması, engelleyici cezalar ve önleyici tedbirler getirilmesi öngörülmekte ve böylece hem yetişkinlere hem de doğacak nesillere ahlâkî değerlerin benimsetilmesi hedeflenmektedir.⁵⁶

İşte bu nedenle fıkhıta, geniş bir dünya vizyonu, dünya kültürleri ile tanıştırma, yaşam değerlerini görme-anlama, herkesin kendisine, toplumuna, dünyaya, yaşama karşı sorumluluklarını kavrama görevleri vardır. Özellikle ifade etmek gerekir ki, hiç kimse dünyayı ve yaşamı kendisinden ibaret göremez. Herkes kendi dışındaki dünyayı görme, kabul etme ve katılma noktasında sorumludur. Bununla ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’de: “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanner!*”⁵⁷ buyrulmaktadır.

Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.s.), “*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve güttüklerinden (vatandaşlarından) sorumludur. Aile reisi, ailesi içerisinde çobandır ve güttüklerinden ev halkından sorumludur. Hizmetçi efendisinin malı konusunda çobandır ve güttüklerinden sorumludur.*” “*Adam babasının malı konusunda çobandır ve güttüklerinden sorumludur. Hulasa*

Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf, 1997: el-Burhân. Beyrut-Lübnan. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, II/79.

52 Bkz. 29. Ankebût, 45; 2. Bakara, 183-184; 89. Fecr, 19-20; 9. Tevbe, 103; 4. Nisâ, 15; 24. Nûr, 4, 23; 49. Hucurât, 12.

53 “*Ey müminler! Bir topluluk diğer bir topluluğu alaya almasın. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kendi kendinizi ayıplamayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fâsıklık ne kötü bir isimdir! Kim de tevbe etmezse işte onlar zalimlerdir.*” (49. Hucurât, 11)

“*Namustlu kadınlara zina esnasında bulunup, sonra (bunu ispat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar.*” (24. Nûr, 4)

54 Bkz. 4. Nisâ, 24-25; 5. Mâide, 5; 17. İsrâ, 32; 25. Furkân, 68.

55 25. Furkan, 74.

56 Ömer Faruk Habergetiren, İslâm Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru. www.academia.edu/3773477/İslâm_Hukukunda_Gözetilmesi_Zorunlu_Maslahatlar_Çerçevesinde_İnsan_Onuru (15.06.2016)

57 75. Kiyame, 36.

hepiniz çobansınız ve güttüklerinizden sorumlusunuz,”⁵⁸ buyurarak herkesin kendisine göre sorumluluk taşıdığını, sorumsuz kimsenin olmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, fikhî yönden ahlâkî değerlerin kazandırılmasına yönelik olarak söz konusu sorumluluk çerçevesinde davranışlar, derunî bir iman ve özellikle ahirete iman ile bağlantılı hale getirilmesi gerekir. Ancak bu şekilde, davranışlara bir anlam yüklenerek bireylere, yaptıkları işlerin hem insanlara hem de Allah’a karşı sorumluluk bilinciyle yapılması şuurunun yanı sıra hayatın her safhasında ilkeli, azimli, sağlam karakterli, tutarlı, sebatkâr, her durum ve şart altında değişmeyecek bir irade gösterebilme şuuru kazanılması sağlanacaktır.

II. Fikhî Bakış Açısı İle Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasında Etkili Unsurlar

Ahlâkî değerler, öğrenme yoluyla oluştuğu için, ahlâkın kimlerden ve hangi yollarla edinildiği önemlidir. Çocuk ve gençler, dış dünya ile ilgili bilgileri seviyesine ve öğrenme yeteneğine göre kendisine model edindiği anne, baba, arkadaş ve diğer kişilerden edinir. Bu bilgi edinme, şartlanma yoluyla öğrenme, doğrudan öğrenme, yazılı veya sözlü öğrenme ve taklit etme gibi yollarla kazanılır.⁵⁹

Fikhî sorumluluk bağlamında burada, çocuk ve gençlerimize daha yaşanabilir bir dünya bırakmak, onların kişilik ve karakterlerinin eğitilmesi için ahlâkî değerlerimizin öğretilmesi, gelecek kuşaklara aktarılması, korunması ve hayata geçirilmesinde etkili unsurlar olan aile, okul, çevre ve kitle iletişim araçları/medyanın rolü ele alınacaktır.

A. Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasında Aile'nin Rolü

Bilindiği gibi toplumun yapıtaşı olan aile, sağlıklı birey ve toplumlar için dinî, millî kültürel kimliğin, insani değerlerin ve tarihi sürekliliğin koruyucusu ve aktarıcısı olarak, bireylerin kişiliğinin inşa olduğu yerdir.

Diğer bir ifade ile aile, ahlâkî değerlerin bilinçli ve istekli koruyucusudur, kendi yapısal düzeninin korunması için bunların yaşatılmasını arzu etmektedir. Bu nedenle gençlerin aileden edindikleri davranış özelliklerinin arasında dürüstlük, geleneğe saygı ve dine bağlılık en başta gelmektedir. Bütün diğer toplumlarda olduğu gibi bu da dinî hayatın en önemli kaynağının aile olduğunu, çocuk ve gençlerin dinî sosyalleşmesinde ve belli bir dinî yönelim geliştirmelerinde anne-babanın dinî tutumlarının bir model oluşturduğu gerçeğini göstermektedir.⁶⁰

Bireysel ahlâkî gelişim sürecinde ailenin, ilk ve en önemli ahlâkî otorite kaynağı olduğu düşünülecek olunursa özellikle ilk çocukluk yıllarında aile, toplum normlarını,

58 Buhâri., I, 215, Cuma 11; II, 79, Cenâiz 33; III, 87-88, İstikraz 20; VIII, 104, Ahkâm 1; Ebû Dâvud, İmâret, 1-13.

59 Başkurt, 75.

60 Hökekleli, 18.

ahlaki değerlerini çocuğa aktarmak için gerekli olan model ve örnekleri oluşturur, onu doğru davranışa motive eder. Aynı zamanda aile, davranışların kazanılmasında önemli rolü olan ödül ve ceza yöntemlerinin kullanıldığı ilk ortamdır. Ailede, çocuk ve gençlerin ahlaki gelişimini etkileyen ve en önemli dinamikler, anne-baba tutumları olduğu için, çocuk ve gençler anne-babasına ait değerleri benimser.⁶¹ Çünkü çocuk için en önemli duygusal tecrübeler, onun sevdiği kişilerle olan, bireysel ferdi ve sosyal ilişkileri sonucunda elde edilir. Dolayısıyla, çocuğun bu ilk ilişkileri, ona ilk güveni sağlayan anne-baba ve diğer aile bireyleridir.

Çocukların gençlik çağındaki aşırılıkları, isyanları, kendi başına birey olmaya çalışırken çevrelerine verdikleri zararları en aza indirmenin ve problemleri çözmenin yolu, ailede sevgi ve güven ortamını temin etmekten geçer. Böyle bir ortam da küçük yaştan itibaren aile bireyleri arasında kurulan iletişime ve çocuklarına verilen eğitime bağlı olarak gelişir. Dolayısıyla çocuklarını doğru ve sağlam bir inanca sahip olarak güzel bir ahlâkla yetiştirebilmek için ailelerin en baştan itibaren çocuklarıyla doğru bir iletişim kurmaları gerekmektedir.

Bu bağlamda, anne-babanın uyguladığı disiplin anlayışı da çocukları ile iletişimi olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir. Öyle ki, güce dayalı ceza yönteminin ziyade, sevgi kaynaklı ceza yöntemi uygulanan ailede yetişen gençlerin, ahlâkî ve dinî gelişiminde model alma yoluyla öğrenmeleri daha sık olmaktadır. Özellikle de ikna ederek vaz geçirme tekniği kullanan anne-babayla özdeşleşen⁶² gençlerde kendi kendini kontrol etme ve vicdan gelişimi daha kolay olmaktadır.⁶³

Fıkıhî ilmine göre, daha önce ifade edilen sorumluluk⁶⁴ bağlamında, ailede karı, koca, ana, baba, evlat gibi her statünün sorumluluğu ve kazanımlarının olduğu düşünülerek *çocuk ve gençlere ahlâkî değerler öğretilirken;*

- **Öncelikle ebeveynler kendilerini ahlâklı bir çocuk ve genç yetiştirme idealine bağlamalıdır.**

Kişiyi dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmayı amaçlayan İslâm Dini, iman ilkelerini insanlara benimsetmek, ibadet esaslarını hayatlarına aktarmanın yanında ahlâkî ilkeler getirmek suretiyle bireylerin huzurlu bir yaşam sürmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. İslâm'ın emir ve yasakları da ahlâkî güzelleştirmeye yöneliktir. Bilindiği gibi İslâm ahlâkının asıl kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Peygamber Efendimizin (s.a.s.)'in sünnetidir. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamber Efendimiz

61 Mustafa Şengün, 2002: Ahlâk Gelişiminin Psiko-Sosyal Dinamikleri, Hayati Hökekleli'nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 204.

62 "Gençlik çağına ait ruhsal yapı içinde aile bireylerinden başlayarak çevredeki kişilere, düşüncelere, kültüre doğru gittikçe genişleyen bir alanda gencin, bilinçli ya da bilinçsiz olarak etkilendiği, benimsediği duygu, düşünce, tutum ve davranışlardan oluşan bir süreçtir." (M. Akif Kılavuz, 2002: Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi, Hayati Hökekleli'nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 210.)

63 Klavuz, 251.

64 Bkz. 10.

(s.a.s.) için Kur'an-ı Kerim'de: "*Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin,*"⁶⁵ buyrulmaktadır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in bu hususla ilgili: "*Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*"⁶⁶, "*Hiçbir anne-baba çocuğuna edep ve terbiyeden daha iyi ikramda bulunmamıştır,*"⁶⁷ hadisleri de çocuk ve gençlerin ahlâkî değerlerle yetiştirilmesi hedefine vurgu yapmaktadır.

• **Çocuk ve gençlere güçlü bir "ahlâkî model" olunmalıdır.**

Aileler çocuk ve gençlerin ilk ve öncelikli ahlâk öğretmenleridir. Bu itibarla, anne-babalar çocuklarıyla en fazla beraber olan kimseler oldukları için çocuklarının kendilerini gözleyebilecek, ilişkide bulunabilecek ve örnek alma imkânı bulabilecek fırsatlar yaratırlar. Çocuk benimsediği anne-babasının fikirlerini ve huylarını pek fazla düşünmeden kabullenir ve kendisine örnek olarak seçtiği anne-babasının ahlâkî-dinî duygu, düşünce, tutum ve davranışlarından etkilenir. Böylece ilk ahlâkî değerler hakkındaki kararları oluşur. Yetişkinlerin ahlâkî davranışlarını kendine model seçerken o, bu davranışları tekrarladıkça daha çok öğrenir ve alışkanlık kazanır. Bu yöntemle çocuk nasıl inanacağını, duygulanacağını ve davranacağını öğrenir. Aynı şekilde ergenlik çağında da örnek alma yoluyla ahlâkî değerlerin öğrenilmesi ve kişilikte yerleşmesi dinî atmosferin etkisi altında devam eder.⁶⁸

Öyleyse fikhî bir gereklilik olarak, çocuk ve gençlere karşı sergilenen davranışların, onlarda görmek istenilen davranışlar olmasına dikkat edilmesi gerekir. Örneğin; yalan konuşulup çocuk veya gence yalan konuşma denilemez. Ebeveynler hayatlarının çocukları için yaşayan bir model olmasına özen göstermeleri gerekir. Kendilerine her gün sormalıdır: "Eğer çocuğumun sadece benim davranışlarımı gözlemliyor olduğunu kabul edersem, ona neyi izletmeliyim?"

Bu çerçevede, çocukların ve gençlerin kendilerine olumlu ana-babalık yapan ebeveyne ihtiyacı vardır. Ana-baba çocuğuna/gence arkadaşça yaklaşabilir ancak onun arkadaşı olmamalıdır. Dolayısıyla, ebeveynlerin iyi yetiştirilerek, kendilerini yetiştirerek, çocuklarını büyütmede davranışları ile rol model oluşturmalarının gerekliliği ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de; "*Çoluk çocuğuna namazı emret, sen de sabırla devam et,*"⁶⁹ buyrulmaktadır. Yine önümüzde muhteşem bir örnek olarak Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in ailesi vardır.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) in "*Namazların bazılarını evlerinizde kılınız ve oraları kabirlere çevirmeyiniz,*"⁷⁰; "*Farz namazlar dışındaki namazların en faziletlisi evlerinizde kılınandır*"⁷¹ şeklindeki tavsiyeleri, namazı evde kılmak suretiyle ev halkına örnek

65 68. Kalem, 4.

66 Mâlik, b. Enes, el-Muvattâ', Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, Beyrut 1370/1951, "Husnü'l-Huluk", 8.

67 İbn Mâce, Ebî Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, (t.y.): Riyad. Mektebetü'l-Meârif. Mukaddime 17.

68 Kılavuz, 231.

69 20. Tahâ, 132.

70 Buhârî, Salât, 52.

71 Tirmizî, Salât, 331.

olmanın, önemini vurgulamaktadır. Yine unutulmamalıdır ki, bizim özür dileyen ve teşekkür eden bir Peygamberimiz vardır. Bu davranışları aile içinde yaşamak ve yaşatmak gerekir. 10 yaşındaki bir genç iken Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in eğitim ve hizmetine arz edilen Enes b. Mâlik onun bu konudaki tutumunu şu cümlelerle ifade eder: “Hz. Peygamber’e yedi yahut dokuz sene hizmet ettim. Rasulullah benim yaptığım hiçbir şey için “Bunu niçin yaptın?”, yapmadığım bir şey için de “Niçin yapmadın? demedi.”⁷²

Tütüncü, Enes b. Mâlik'in bu sözlerini şu şekilde değerlendirmektedir: Peygamber Efendimiz (s.a.s.), ergenlik döneminde terbiyesine verilen bu genci nasihat ve sözlü eğitimden çok, örnek davranışlarıyla etkileyerek, onun dinî ve din dışı konularda kendi kendine düşünme, karar verme ve anlama kabiliyetlerini geliştirmesine yardımcı olan özdeşleşme yoluyla öğrenmesine imkân sağlamıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in, Enes'e bu şekilde davranması onun her tür davranışına göz yumduğu anlamına gelmemektedir. Bu sözleriyle Enes b. Mâlik, Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in şefkat ve merhametle kendisine en iyi örnek oluşturduğunu vurgulamıştır.⁷³

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, anne-baba ve yetişkinleri örnek alma, dinî ve ahlâkî değerlerin kazandırılmasında direkt öğretimden daha etkilidir. Çocuk ve genç, model aldığı kimsenin dinî davranışlarını örnek alacak ve aynı şekilde hareket etmeyi isteyecektir. Çocuk ve gençlerin ahlâkî değerleri benimsemesi ve dinî gruba uyum sağlayabilmesi dinin öngördüğü ibadetler bilgi ve örnekle gerçekleşir. Dolayısıyla bu ibadet ve örnek davranışları yerine getiren gencin, dinî hayata ve gruba uyum sağlamasında, gözlenen ibadetin olumlu etkisi bulunmaktadır.⁷⁴ Örneğin; İbn Abbas, hasta olan teyzesi Meymune'yi ziyaret esnasında, Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ile arasında geçen bir olayı şöyle anlatır: “Gece teyzemde kaldım. Rasulullah, gece namazına kalktı. Ben de kalkıp onun sol yanında durdum. Rasulullah bana döndü ve beni sağına alarak *“işte böyle duracaksın”* dedi.”⁷⁵

Kılavuz'a göre, Peygamber Efendimiz (s.a.s.), kendisi gibi davranmak isteyen İbn Abbas'a örnek olma yoluyla ibadet tecrübesi kazanmasına yardımcı olmuş, sonra da ibadetin şekilleri konusunda sözlü öğretimle onu eğitime yoluna gitmiştir. Dolayısıyla, başkalarının himayesine, sevgi ve şefkatine ihtiyaç duyma, insanların dinî yaşayışında da çok önemli bir yer tutmakta, bireysel ve duygusal bağlılık, dine yönelme sürecinde önemli bir etken olmaktadır.⁷⁶

72 Ebû Davûd, Edeb, 1.

73 Mehmet Tütüncü, 1985: Kur'an ve Hadislerde Eğitim Esasları, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (sy: 2), 235.

74 Kılavuz, 213.

75 Nesâî, Ahmed b. Şuayb, 1991: Kitabu's-Süneni'l-Kübrâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-Lübnan, II/87.

76 Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi. Hayati Hökelekli'nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 214.

- **Ahlâkî değerlerin farkında olunup bunlar çocuk ve gençlerle paylaşılmalı ve fırsatlar kaçırılmamalıdır.**

Güzel ahlâk üzerinde, din kadar etkili başka bir kurumun olmadığı düşünülecek olunursa, ahlâkî değerler, insanın doğru ve erdemli davranışta bulunma yeteneğini geliştirdiği gibi, dengeli ve sağlıklı bir kişilik kazanmasını sağlar. İşte İslam'daki ahlâkî değerler de insanın kişisel gelişimini ve ahlâkî olgunluğa erişmesini sağlamayı amaçlar. Bu bağlamda İslam ahlâkı, insanın kendisini sıkı bir şekilde denetim altında tutmasını, düzeltmesini öngörür.⁷⁷

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'de bize bildirilen, ahlâkî değerlerimizi oluşturan, evrensel ahlâkî prensiplerden bazıları; “Emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker” / İyiliği Emredip kötülükten sakındırmak⁷⁸, çalışmak⁷⁹, adil olmak⁸⁰, doğru olmak⁸¹, ahde vefalı olmak⁸², emanetin hakkını korumaktır.⁸³ Bunların aksine Kur'an-ı Kerim'de bize bildirilen yasaklar; Allah'a ortak koşmak⁸⁴, anne ve babaya asi olmak⁸⁵, haksız yere cana kıymak⁸⁶; rüşvet almak⁸⁷, dedi-kodu ve gıybet etmektir.⁸⁸ İşte bütün bu ahlâkî değerler/prensipier birey ve toplum tarafından kazandırılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, bunların fikhî bakış açısıyla, birey ve toplum tarafından içselleştirildiği ölçüde etkili olacağını söyleyebiliriz.

Bu bağlamda, anne-baba ve diğer aile bireyleri arasındaki karşılıklı sevgi ve saygı, ileri ve üstün şekliyle Allah inancında karar kılmaktadır. Özdeşleşme yoluyla çocuk ve genç, aile bireylerinin ideallerini, tutum ve davranışlarını kabullenirken onların ahlâkî değerlerini de benimsemektedir.⁸⁹ Dolayısıyla bu değerleri çocuk ve gençlere kazandırmaya çalışırken özellikle ebeveynler, önlerine çıkan fırsatlar iyi değerlendirilmelidir. Çünkü en iyi öğretme zamanlı ve planlı olanlar değil, tam aksine beklenmedik bir tarzda ortaya çıkan fırsatlardır.

Örneğin; çocuk yalan söyleyebilir, duymadığı ve görmediği şeyleri anlatabilir, kıskançlık yapabilir, kendisine ve çevresine zarar verebilir. Eğer çocuğun bütün bu olumsuz davranışları sürekli kınanır ve hiçbir çözüm önerisi sunulmazsa, bu davranışların karakterine yerleşmesine vesile olunur.⁹⁰ Bu nedenle gündeme gelir gelmez ahlâkî konular çocuk ve gençlerle konuşulmalı, bu anların avantajları kullanılmalıdır. Çünkü somut olgulara dayalı olarak gelişen ahlâkî yargılar çocuk ve gençlere bir ömür boyu rehberlik edebilir.

77 Şengün, 210.

78 3. Âl-i İmrân, 104.

79 53. Necm, 39-41.

80 6. En'am, 152.

81 33. Ahzab, 70-71; 11. Hûd, 112.

82 5. Mâide Suresi, 1; 3. Al-i İmran, 76.

83 23. Mü'minun, 8.

84 4. Nisa, 116; 31. Lokman, 13.

85 17. İsrâ, 23-24.

86 5. Maide, 32; 25. Furkan, 68.

87 4. Nisa, 29; 2. Bakara, 188.

88 49. Hucurat, 12.

89 Kılavuz, 215.

90 Aygün Akyol, 2013: İslâm Ahlâk Felsefesinde Değerler Eğitimi-İbn Miskeveyh Merkezli Bir Okuma-. Muhafazakâr Düşünce. (sy. 36), 59.

- **Ahlâkî değerler pekiştirilmeli ve bu değerler günlük yaşamın içine katılarak hayata geçirilmelidir.**

Gençler, ahlâkî olan davranışları kitaplardan okuyarak değil iyi işler yaparak öğrenirler. Değer kazandırma sürecinde başarılı olabilmek için değerlerin içeriğinin öğretilmesi veya değerlerin ezberletilmesi yeterli değildir. Bunların bireyin davranışlarına yön verebilmesi için içselleştirilmesi diğer bir ifade ile değerlerin keşif sürecinde kazandırılması, bireyin değerini vurguladığı iyi nitelikleri bizzat keşfederek öğrenmesi ve davranışlarında göstermesi gerekmektedir.⁹¹ Bu bağlamda, dinî duygu ve düşünceleri benimseyen ve dinî uygulamaları yerine getiren bir yetişkinle özdeşleşen çocuk ve gençte, o model gibi düşünme ve davranma için güdülenme meydana gelmektedir. Bu güdülenmeden sonra yetişkinlerin, sözlü eğitim ile bu duygu, düşünce ve davranışları şekillendirerek çocuk ve gencin, özdeşleşme yoluyla kendisini eğitime formel eğitim yoluyla destek vermelidirler.⁹²

Çocuk ve gençler, inancın uygulanışını ailesinden görmüşse, bu davranışları ilgi ve dikkatle karşılayarak benimser ve ailesinde benzemek istediği kişinin ahlâkî tutum ve davranışlarını da kabullenir.⁹³ Dolayısıyla, çocuk ve gençlerin kendi dünyalarında değişiklik yapabilmek için sorumluluk almaları teşvik edilmelidir. Gençler için ulaşılması gereken asıl amacın, ahlâkî değerleri/prensipileri günlük yaşamlarına katmaları ve bunları kendi kendilerine bularak yetişkinlerin rehberliğine daha az bağımlı olmalarını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz.

B. Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasında Okul ve Eğitimin Rolü

Eğitim, bireye belli bilgi ve beceriler aktarır, değer yargıları aşılıyarak onda istenen davranışları ve ahlâkî değerleri geliştirmeyi amaçlayan en önemli unsurlarda biridir.⁹⁴ Bilindiği gibi İslâm dini, ilme⁹⁵, eğitim ve öğretime büyük önem vermiş ve ilim öğrenmede kadın erkek ayrımı gözetmemiştir.⁹⁶ Eğitim ve öğretimin insanoğlunun hayatının her safhasında –doğumdan ölümüne kadar olan bütün dönemlerinde- gerekliliği ile ilgili bir hadis-i şerifte Peygamber Efendimiz (s.a.s.); “*Yalnız şu iki kimseye gıpta edilir. Allah’ın kendisine ihsan ettiği malı hak yolunda harcıyıp tüketen kimse; Allah’ın kendisine verdiği ilimle yerli yerince hükmeden ve onu başkalarına da öğreten kimse*”⁹⁷ buyurmaktadır. Dolayısıyla fıkhî bir gereklilik olarak eğitimin gayesi, mükemmel insan yetiştirmek ve ahlâklı, faziletli toplum oluşturmaktır. Bireyin kendisi ve yaşadığı toplumla olan ilişkilerinde iyi yönde ilerlemesi eğitim ve öğretimle olduğu bilinen bir gerçektir. Hz. Ali (r.a.), “çocuklarınızı kendi zamanınıza göre değil, onların yaşayacakları zamana göre yetiştiriniz”⁹⁸ sözleri ile ileriye dönük eğitimin verilmesini tavsiye etmiştir.

91 Halil Ekşi vd., Değerler Eğitimi Yaklaşımları. Diyanet Aylık Dergi, (sy. 245), 15.

92 Kılavuz, 214.

93 Kılavuz, 251.

94 Şengün, 207.

95 Bkz. 35. Fâtır, 28; 39. Zümer, 9.

96 İbn Mâce, Ebî Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (t.y.): Mukaddime, 17. Riyad. Mektebetü'l-Meârif, Hadis No: 224. 56.

97 Buhârî, İlim 15.

98 Maverdî, Ebu'l-Hasan, 1997: Maddî Ve Manevî Yüce Hedefler (trc. Bergamalı Cevdet Efendi). MEB. Yayınları, 149.

Bu çerçevede okul, çocuğun değer sistemine ve kişilik gelişimine katkıda bulunan, aileden sonraki en önemli kurumdur. Gençlerde problemleri eğilimleri ortadan kaldırmamanın en önemli yolu okullarda verilecek ahlâk ve karakter eğitimidir. Dolayısıyla, iyi ahlâklı bireyler yetiştirmek için, okul ve ailenin karşılıklı olarak birbirini desteklemesi çocukluk ve gençlik dönemlerinde olumlu kişilik gelişmesini sağlar. Bu noktada özellikle okulların yeni nesle ahlâkî değerleri kazandırmaya yönelik anlayış ve uygulamaları çok önemlidir. Bu çerçevede Ekşi, iyi bir kişilik gelişimi için ilköğretim çocuklarına yönelik olarak; özgüven ve birliktelik fikrinin inşa edilmesi, işbirliği ve başkalarına yardımın öğrenilmesi, ahlâkî seçimler yapabilmek ve karar verme sürecine katılmak gibi dört hedef önermektedir.⁹⁹

Orta öğretim çağında gençler, aileleri dışında ilişkide buldukları arkadaş, öğretmen ve diğer yetişkinlerle de özdeşim kurmaktadır. Gençlerin arkadaş normları ve yetişkin kültüründen birlikte etkilendikleri durumlardan birisi de dinî tutum ve davranış konusudur. Ergenler bir taraftan özdeşleştikleri arkadaşlarının dinî normlarından etkilenirken diğer taraftan da öğretmenleriyle özdeşleşerek onların ahlâkî tutum ve davranışlarını da benimserler.¹⁰⁰ Diğer bir ifade ile okul öncesi dönemde, ebeveyn ya da diğer aile bireylerini ahlâkî model olarak seçen çocuk, okul eğitimi döneminde ise ahlâkî model olarak genellikle öğretmenini seçer. Bu itibarla örnek alınan öğretmenin kişiliği, öğrencilere ve olaylara karşı tutumu, öğrencilerin kişiliklerine yansır. Dolayısıyla, küçük yaşta ailede kazandığı duygu, düşünce, yargı, bilgi, beceri, alışkanlıklar gibi özellikleriyle okul hayatına başlayan bireyler, okulda, öğretmenlerinden ve arkadaşlarından her gün yeni ve farklı şeyler öğrenmek suretiyle değişik özellikler kazanır ve gelişirler.¹⁰¹ Öğretmenlerin, örnek olma yoluyla yaptıkları bu öğretim, gençlerin ahlâkî davranış ve tutumların üzerinde sözlü öğretimlerinden daha etkili olmaktadır.¹⁰²

Fikhî bir gereklilik olarak, ahlâkî değerlerin kazandırılmasında; sınıfta sevgi temeline dayalı bir ortam oluşturan, haksızlık yapmayan ve haksızlıkları tenkit ederek öğrencilerde hassas bir vicdan gelişimi sağlayan, kötü, kırıcı ve aşağılayıcı sözler kullanmayan bir öğretmenin rolü çok önemlidir. Böylece öğrenciler iyi özellikler kazanacak ve kişilikleri olumlu yönde gelişecektir. Çünkü çocuklar ve gençler okullarda bir taraftan çeşitli alanlarda bilgiler edinip birçok deneyim kazanırlarken diğer taraftan farklı kişilerle ilişkiler kurarak, bir gruba uyum sağlamayı, sosyal yaşamın gerektirdiği fedakârlıkları, başkalarının düşüncelerine ve haklarına saygı göstermeyi öğrenirler.¹⁰³

99 Halil Ekşi, *Din Eğitimi, Gençlik Ve Kişilik*. Hayati Hökelekli'nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 157-158.

100 Kılavuz, 241, 251.

101 Şengün, 207.

102 Kılavuz, 241.

103 Şengün, 208.

Bu bağlamda, çocuk ve gençlerin, gerek fizikî ve psikolojik özellikler yönünden kendilerine en çok benzeyen, kendilerine sevgi gösteren gerekse güç ve üstünlük özelliklerine sahip modellerle özdeşleştikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla, onlar diğer sosyal tutum ve davranışlarda olduğu gibi ahlâkî tutum ve davranışlar konusunda da en çok özdeşim kurdukları kimselerden etkilendikleri için, çocuk ve gençlerin eğitimlerinden sorumlu olan kimselerin öncelikli olarak, onlara örnek davranışlar sergilemeleri gerekmektedir. Bununla birlikte bu kimselerin uygulayacakları eğitim faaliyetleri, gençlerin olumlu yönde ahlâkî değerler kazanmalarını sağlayacaktır.¹⁰⁴

Ekşi ve Katılmış'a göre eğitimciler, eğitime yönelik tüm uygulamalarda olduğu gibi eğitimin ahlâkî boyutunda da istenilen amaca ulaşabilmek için; ahlâk eğitiminde sorumluluk, hak ve adalet konularına odaklanmalı ve etkili olabilmesi için ahlâk eğitimine yönelik programlar, genel müfredattan ayrı üniteler olarak uygulanmamalı, genel müfredat ile bütünleştirilmeli, genel müfredata yedirilmelidir. Bununla birlikte öğrencilerin ahlâkî çelişkileri, farklı ahlâkî seviyelerdeki çözümleri de kapsayacak şekilde özgürce tartışmalarına imkân verilerek öğrencinin ahlâkî gelişiminin yükseltilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca eğitimciler öğrencileri, ahlaki ve akademik gelişimi yükselten iş birliği çalışmalarına yönlendirmelidirler. Sınıf yönetimine yönelik uygulanan kuralların esnek olması, mevcut duruma göre uyarlanması öğrencinin ahlaki gelişimine katkı sağlayacağı için, sınıf içinde esnek kuralların uygulanması gereklidir.¹⁰⁵ Ayrıca çocuğun ahlâk gelişimi, okulun sosyal atmosferi, sahip olduğu adalet düzeyi oranında etkili olur. Öğrencilere ödül, ceza ve sorumluluk dağıtmada eşitlik ilkesine ne ölçüde uyulduğu ise, okulun adalet düzeyini belirler.¹⁰⁶

Ekşi'ye göre; ahlâkî değerlerin şahsiyet gelişiminde beklenen sonucu vermesi için güzel örneklerle, özellikle de, çocukların kendi yaşantılarından örneklerle dersler daha canlı ve fonksiyonel hale getirilebilir. Bu itibarla eğitimciler, özellikle din eğitimcileri, mutlaka öğrencilerin günlük yaşantılarını takip ederek onların tecrübelerini, kullandıkları dili, ilgilerini, ihtiyaçlarını, hoşlandıkları şeyleri, karakterlerini ve tutumlarını değerlendirmelidir. Ancak bu şekilde bir ahlâkî eğitim öğrencilerin günlük yaşamlarına girebilir aksi takdirde öğretilen bilgiler teorik olmaktan öteye geçemeyebilir. Bu nedenle, hayatın bütünü içerisinde yeri geldikçe dinî konulara değinilmeli, dinî konular, kişinin şahsiyetine yarayacak tarzda, anlaşılır ve yaşanabilir şekilde öğretilmelidir. Yapılan çalışmalar dinî inanç ve ahlâkî değerlerin, en azından dinî yönelime sahip kişiler için ruh sağlığını koruyucu etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Öğrencilerin kazandıkları davranış değişiklikleri, kişiliklerinin birer parçası olacağı için, bireyler eğitilirken aynı zamanda kişilik de kazanmaktadır.¹⁰⁷

Özellikle ifade etmek gerekir ki, inanan kişinin, birinci derecede ahlâkî açıdan özdeşleşeceği ve örnek alacağı şahsiyet Hz. Peygamber (s.a.s.)'dir. Hz. Peygamber

104 Kılavuz, 252.

105 Ekşi vd. 15.

106 Şengün, 208.

107 Ekşi, 176, 177.

(s.a.s.)'in “Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz”¹⁰⁸ hadis-i şerifi ve vahyin gelişinden sonra eşi Hz. Hatice'nin, onun için “Sen muhtaçlara yardım eder, zayıf olanları ağır- lar, zorda kalanlara destek olur, yardımına koşarsın.” şeklindeki ifadeleri¹⁰⁹ bireylere ahlâkî değerleri kazandırmaya yönelik çok önemli mesajlar vermektedir. Ayrıca fı- kıhta; “bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içerisinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları baş- kalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması”¹¹⁰ anlamına gelen isâr/diğergamlık, Kur’ân-ı Kerim’in teşvik ettiği çok önemli bir ahlâkî değerdir.¹¹¹ İsâr sayesinde, toplumlarda sevgi, saygı, hoşgörü, kar- deşlik, dostluk, yardımseverlik gibi güzel ahlâkî değerler hâkim olur.

Bu çerçevede fikhî bir gereklilik olarak eğitim, bir taraftan öğretmene, eğitime/ öğretme görevi yüklerken diğer taraftan da öğrenciye, öğrenme ve uygulamada kendi davranışları üzerinde sorumluluk oluşturacak nitelikte olmalıdır. Eğitimde, bireyin davranışlarının bir başkası tarafından değil de, bizzat kendisi tarafından denetlen- mesi çok önemlidir. Bu davranışın kazanılması da ancak bireye küçük yaştan itibaren kendi davranışlarının sorumluluğunu kazandırmakla mümkün olabilir.¹¹²

Hayatın her alanıyla ilgi ümmetine dünya ve ahiret mutluluğunun yollarını gös- teren Peygamber Efendimiz (s.a.s) şöyle buyurmaktadır: “İhtiyarlık gelip çatmadan evvel gençliğin, hastalıktan evvel sıhhatin, fakir düşmeden evvel varlıklı olmanın, meşgu- liyetten evvel boş zamanın, ölüm gelmeden evvel hayatın kıymetini bil, bunların hakkını ver.”¹¹³

Diğer bir hadis-i şerifte ise şöyle buyrulmaktadır; “Âhirette insan şu beş şeyden sorguya çekilmedikçe Allah’ın huzurundan ayrılamaz; ömrünü nerede tükettiğinden, gençliğini ne şekilde yıpratmış olduğundan, malını (servetini) nereden kazanıp nerelere har- cadığından ve bildikleriyle amel edip etmediğinden.”¹¹⁴

Bu bağlamda güçlü mü’minin, Allah nazarında daha hayırlı ve Allah’a daha sevimli olduğu için gençler, her konuda güçlü ve üstün olmaya çalışmalıdır. Gençlerin, kendilerini teknik ve sosyal açının yanı sıra, tarih ve dinî açıdan da iyi yetiştirmeleri gerekir. Okulda istediği ölçüde almadıkları, bulamadıkları ancak mutlaka elde etmek zorunda oldukları ilmî ve manevî seviyeyi okul dışındaki özel çalışmalarda kitap, seminer, sohbet ve konferanslarda kazanması gerektiğini ifade edebiliriz.

108 Buhârî, I/9. İmân, 7.

109 Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, 1991: Milletler ve Hükümdarlar Tarihi (Tarih el- Ümem ve'l-Mülûk). Çev.: Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir. İstanbul. MEB Yay., IV/93.

110 Mustafa Çağrıncı, 2000: Diyanet İslâm Ansiklopedisi. “İsâr” maddesi. İstanbul. XXII/ 490.

111 59. Haşr, 9.

112 Ekşi, 178.

113 Buhârî, Rikak 3.

114 Tirmizî, IV/612, Kıyâmet, 1, Hadis No: 2417.

C. Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasında Çevrenin Rolü

Gençlik çağı, bir taraftan bağımsızlık ve topluma karışma çağıdır. Gençlik çağının başlangıcında ailevi değerlerle toplumsal değerlerin karşılaştırıldığı, mesleki, cinsel ve sosyal kimliğin tanınarak oturtulmaya çalışıldığı sırada yoğun bir psikolojik çaba harcanır. İşte bu yoğun çabanın adı kimlik bunalımıdır. Çünkü genç insan, evden kopmaya, çevreye yaşlılarıyla kaynaşma imkânı bulacağı faaliyetlere yönelmektedir. Hepsinin benzer çabalar içinde olması, buna karşılık mizaç ve o ana kadarki yetiştirme farklılıkları, gençlerde gruplaşmalara yol açmaktadır. Bağımsızlık istemek kolaydır, ama bunu elde etmek zordur. Gençler bazen anne babadan kopmaya çalışırken, başka gruplara bağımlı hale gelir. Bu değişimler hızlı olabildiği ve denge sağlanabildiği gibi, bağımsızlığı ararken onu tamamen yitiren gençler de olabilir.¹¹⁵

Diğer bir ifade ile gencin, kim olduğunu, neye inanıp değer verdiğini, hayatın anlamını değerlendirmesi konusunda da bir kimlik kazanma problemi vardır. Gençler, mücerret düşünme özellik ve kabiliyetlerini kullanarak, ana-baba ve yakın çevrenin davranışlarını ve beklentilerini yeniden değerlendirmeye başlarlar. Çünkü gençlik çağı, doğası gereği araştıran ve deneyen, şüphelere, sorulara cevap aranan bir dönemdir. Bu şüpheler genel manada hayata dair olabileceği gibi özelde dinin ve inancın sorgulanması da bu dönemin bir özelliğidir. Her şeyin tüketime dönük olmasında, hızla yaşanan hayatların eksensiz iniş çıkışlarında çok şey sorgulanmaktadır. Bunların başında “yaşamın anlamı” gelir. Bu bağlamda, model alacağı kişinin sahip olduğu düşünce ve ideallerinin, kendisini yetişkin rolüne hazırlamasında daha iyi yardımcı olacağı düşüncesinde olan genç, bu kişinin düşünce ve ideallerinden yararlanarak kim olduğu, hayattan ne beklediği vb. sorulara cevap bulmaya çalışacak ve kendi hayat anlayışını oluşturabilecektir.¹¹⁶ Dolayısıyla çocuk büyüdüğünde arkadaş grubunun etkisi onda daha fazla görülür. Son çocuklukta artmaya başlayıp, orta ergenlikte zirveye ulaşan bu etki, evlenip kendisine ait standartlar geliştirdiği zamana kadar da değişken olabilir. Özellikle, orta öğrenim çağı öncesi çocuk, arkadaş modelinin seçiminde evde sürmekte olan değerlerden etkilenir.¹¹⁷

Kur’ân-ı Kerimde; “*Mü’minler mü’minleri bırakıp inkârcuları dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile bir ilişkisi kalmaz...*”¹¹⁸ Bu hususla ilgili olarak da Peygamber Efendimiz; “*Kişi yakın dostunun dini üzeredir. Artık sizden biriniz kiminle dostluk kuruyorsa ona dikkat etsin,*”¹¹⁹ diyerek arkadaş ilişkisinin ahlâkî değerlerin kazanılmasındaki etkisini belirtmiştir.

Bu bağlamda çocuk ve gençlerin eğitiminde kötü ahlâklı kimselere bulaşmasından korunmasının **gerekliliğine** dikkat çeken İbn Miskeveyh’e göre; çocuk ve gençler

115 Kılavuz, 235.

116 Naci Kula, 2002: Gençlik Döneminde Kimlik ve Din, Hayati Hökelekli’nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 49.

117 Şengün, 206; Kılavuz, 235.

118 3. Âl-i İmrân, 28.

119 Tirmizî, IV/589, Zühd/ 45, Hadis No: 2378; Ebû Davûd, Edeb/ 19, Hadis No: 4833.

bu çeşit insanlarla oturup kalktığı takdirde doğasının bozulması ve kendi akranının davranışını çok çabuk kabul etmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle öncelikle çocuklara saygılığın ne olduğunu öğretmek gerekir. İnsanlar arasında saygılığın mal ve ne-seple olmadığı, akıl, ayırt etme ve ahlâkla olacağı benimsenmelidir. Çocuk ve gençler, **şeref ve fazilet sevgisine yönlendirilerek**, insanlar arasındaki üstünlüğün maldan değil, ahlâkî değerlere bağlılıktan kaynaklanan yücelik duygusundan olduğunu öğrenmelidir.¹²⁰

Çocuk ve gençler genellikle, çatışma kaynağı olacak arkadaştan ziyade, ortak değerleri paylaşan arkadaşı model olarak seçerek ailenin davranış standartlarını kuvvetlendirir. Bu itibarla, yetişkin otoritesine karşı çıktığı ergenlik döneminin hızlı geçiş sürecinde, arkadaş veya arkadaş grubuyla özdeşleşen ergen, şahsiyet gelişimi için güvenli bir sığınak bulmuştur. Ergen, bir taraftan, içinde bulunduğu akran ve arkadaş çevresinin idealleri ve sosyal standartlarıyla kendi davranışını değerlendirmeye çalışırken diğer taraftan, yeteneklerini, dürtü ve ilgilerini grup istekleri doğrultusunda yöneltme yoluyla başarılı olmaya çalışır.¹²¹

Altaş, gençlerin, kendilerine özgü bir “delikanlı” kültürü geliştirdiklerini ve gencin davranışları üzerinde etkili olan bu kültürün kendine özgü değerlerinin ve inançlarının bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, ahlaki otorite arayışında toplumsal olana tabiiyet ile özgürlük arasında gerilim oluşturan bu durumun düzeltilmesinde, gençlere, kendi değerlerini üretebilmesi için destek sağlanması gerektiği ve anne-baba veya diğer yetişkinler yerine kendi akranları içindeki lider gençlerin bu süreçte daha etkili olacağını vurgulamaktadır.¹²²

Diğer taraftan gençler, ideallerin ön planda olduğu ergenlik çağında bazen, meşhur bir sporcu, sinema ve sahne sanatçısını, bir bilim adamı, siyasî lideri veya dinî lideri örnek alabilmekte, ancak bu modellerden en fazla dinî liderin, sonra da siyasî liderin ahlâkî ve dinî özelliğinden etkilenmektedirler. Bazen de gençler, özdeşleşme objesi olarak kabul ettikleri modelde ideal bir üstünlük aradıkları için, bu özellikleri taşıdığına inandıkları tarihî şahsiyetleri de örnek alabilirler. Özellikle, gencin aradığı bu üstünlük ve olgunluk dinî muhtevalı ise Peygamber Efendimizi örnek olarak almaları, gençlerin aile ve okulda aldıkları din eğitimi olumlu yönde etki etmektedir.¹²³ Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Efendimiz 'in bu özelliği ile ilgili; *‘Andolsun, Allah'ın Rasûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çok zikredener kimseler için güzel bir örnek vardır,*¹²⁴ buyurulmaktadır.

Altaş'a göre, genç bu dönemde ahlâkî değerlerin kazandırılması noktasında yetişkin dünyası ile tam bir iletişime hazırdır. Tümdengelim, tümevarım, akıl yürütme yollarının her ikisini birlikte kullanabileceği gibi bilimsel yöntemle hipotezler üretip

120 Akyol, 60-61.

121 Kılavuz, 235.

122 Nurullah Altaş, 2010: Gençlerin Değişen İlgisi ve İhtiyaçları Din Hizmetlerine Nasıl Dönüştürülmeli. Diyanet Aylık Dergi, (sy. 233).

123 Kılavuz, 251.

124 33. Ahzab, 21.

her birini test edebilir. Dolayısıyla bu yeteneğin oluşumu, çevresinin desteği ile mümkündür. Bunun için camilerdeki yaygın ve örgün din eğitimi etkinliklerinde gençlerin problem çözme becerisini teşvik edici etkinliklere yer verilmelidir. Hutbe ve vaazlarda tümevarım ve tümdengelim yöntemi ile bilgi oluşturma örneklenmelidir. Ayrıca, dinî bilgileri kullanarak günümüz bireysel ve toplumsal problemlerine çözümler üretebilmelerini teşvik edici nitelikte onlara özgü toplantı ve tartışma ortamları oluşturulmalıdır. Özellikle, cami çevresinde, panel, münazara ve tartışmalar düzenlenmeli ve camilerdeki yaygın ve örgün din eğitimi etkinliklerinde genç hedef kitleye özgü içerik/materyal muhakkak bulunmalıdır. Ayrıca, gençlerle iletişimde dinî konulardaki eleştirel bakışları hoş görülmeli; dışlayıcı bir tutuma kesinlikle girilmemelidir. Hatta gençlerin endişeleri/şüpheleri ve aykırı düşüncelerini açığa çıkarmak için tartışmalar bilinçli bir şekilde yapılmalıdır.¹²⁵

Hökelekli, anne babaların din konusundaki bilgi ve donanımının, genel olarak gençlerin manevî hayatına rehberlik edebilecek seviyeden uzak olması durumunda, ailesinden ve okuldan yeterli dini desteği alamayan gençlerin imdadına dinî cemaatlerin koştüğünü ifade etmektedir. Öyle ki, kimlik arayışı içerisinde bocalayan, belirsizlik ve karmaşadan bunalan, toplumdaki yerini ve görevini belirlemede zorlanan, manevî ve ahlâkî ideallerini gerçekleştirmek için bir yol arayan gençler için dinî cemaat, doğrudan bir yardımı temsil etmektedir. Bu çerçevede dinî cemaat, dinî kesinliğin teminatı ve kaynağı olarak görüldüğü için, gencin yapması gereken tek şeyin sadece itaat etmek olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Hökelekli, uyulması gereken tek toplumsal çevre cemaat olunca, sosyal kimliğin bir cemaat kimliği olarak şekillendiğine ve bireysel olarak genci tatmin edici olan bu durumun, dini ve sosyal hayatımız için yeni sorunların başlangıcını oluşturacağına dikkat çekmektedir.¹²⁶

Bu çerçevede, gençliğin, duygusallığın ve heyecanın yüksek olduğu bir dönem olduğu için, gencin bu dönemde kendisiyle barışık hale gelinceye kadar özel desteğe ihtiyacı olduğunu söyleyen Altaş'a göre; camilerdeki yaygın ve örgün din eğitimi etkinliklerinde din eğitimcilerin gençlerle iletişimde bu özelliklerini gözetmeleri gerekir. Ayrıca vaaz ve hutbelerde, gençlerle daha da yakın olmayı teşvik eden motifler kullanılmasını öneren Altaş, hutbe ve vaaz örneklerinin, toplumsal yapı içinde örnek ve model olmuş şahsiyetlerin hayatlarından olumlu örnekler sunan kesitlerle zenginleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle de ahlâkî değerlerin kazandırılmasında, gençlerin iç denetimini beslemek ve kendi kendini düzeltmesini desteklemek için caminin, belli günlerde düzenlenen periyodik hastane, hapishane ve huzurevi ziyaretleri ve yardım organizasyonları gibi, gençlerin yetişkinlerle birlikte çalışabileceği organizasyonların merkezi haline dönüştürülmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır.¹²⁷ Ayrıca Yaman'a göre "geniş cemaatleri yönlendirme gücüne sahip kanaat önderleri, irşat faaliyetlerinde ritüel kadar hatta ondan daha çok, ahlâka vurgu yapmalı ve mensuplarını ahlâk öncelikli bir dinî hayat yönünde eğitmelidir."¹²⁸

125 Altaş, (sy. 233).

126 Hökelekli, 21.

127 Altaş, (sy. 233).

128 age.,117.

D. Ahlâkî Değerlerin Kazandırılmasında Kitle İletişim Araçları/Medyanın Rolü

Bilindiği gibi, günümüzde en çok telaffuz edilen kavramlardan biri olarak medya; hem gazete, dergi, radyo, televizyon, internet gibi kitle iletişim araçlarının tümünü kapsamakta hem de bu hizmeti sunan yapının bütününe ifade etmektedir. Günümüzde medyanın ve iletişim araçlarının bireyler üzerindeki gücü tartışılmayacak bir gerçektir. İletişim araçlarını hayatımızdan çıkarmak mümkün olmadığına göre, bireylerin bunları bilinçli ve yararlı bir biçimde kullanması gerekmektedir.

İnanç sistemlerinin binlerce yıl içinde topluma kazandırdığı değer yargıları, kitle iletişim araçları vasıtasıyla kısa sürede aşındırılarak, yerlerine yeni değer yargıları konulabilmektedir. Ancak kendi başlarına büyük bir etkiye sahip olmayan bu araçların etki durumunu, toplumun inanç ve kültür yapısı ile sosyal ilişkiler belirlemektedir. Bu bağlamda kitle iletişim araçları, basit, kolay ama etkili iletişim öğeleri seçerek, kısa zamanda sürekli tekrarlar yaparak, kesin prensip bilgiler ve slogan değerler kullanarak kitlelere yeni değerler aşulamakta, benimsetmekte ve böylece toplumdaki değerler sistemini yeniden üretmektedirler. Dolayısıyla kamuoyu oluşumunda birinci derecede rol oynayan kitle iletişim araçları, fikir ve inanç yayıcı, belli açılardan yorumlarla bu fikir ve inançları benimseyip destekleyen taban oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte kitle iletişim araçları, sürekli tekrarlarla düşünceyi devreden çıkararak refleks seviyesinde otomatik yargı/hüküm verdirici ve günlük olaylardan inanç kesinliğinde yargılar üretici etkiler uyandırmaktadırlar.¹²⁹

Açıkça ifade etmek gerekir ki, bireylerin hayatında önemli bir yer tutan kitle iletişim araçları toplumun sosyo-kültürel yapısı dikkate alınarak kullanılmadığı sürece, yapılan yayınlar kültürel birikime ve ahlâkî değerlere paralel olmaması durumunda, sağlıklı bir hayat felsefesi oluşturacak olan toplumun bireyleri ve özellikle de kimliği oluşturmakta olan gençler için sıkıntı olacaktır. Bu nedenle gencin kimlik bunalımını sağlıklı bir şekilde atlatması bakımından, teknolojik gelişmeler sonucu, gittikçe hızlanan kitle iletişiminin toplumun sosyo-kültürel yapısına ve ahlâkî değerlere paralel olup olmaması çok önemlidir.¹³⁰

Bu çerçevede, toplumun normlarını ve ahlâkî değer yargılarını tamamen benimsemiş bireylerin düşünce ve yargılarını kitle iletişim araçları ile değiştirebilmenin pek kolay olacağı söylenemez. Örneğin, televizyon, hem bilginin, değerlerin ve toplumsal kuralların bir kuşaktan diğerine aktarılması işlevini görmekte hem de bu hizmet ile televizyon, toplumda sosyal birlikteliği artırıcı bir nitelik taşımaktadır. Ancak, televizyon olumlu bir uyarım kaynağı olmakla birlikte, aile içi ve dışı toplumsal etkileşimi en alt düzeye indirgediğinden, çocuğun sosyal gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. Öyle ki, deneysel araştırmalar sonucunda; çocukların, kötü davranışları, ebeveyninden ve kitle iletişim araçları sayesinde gösterilen saldırgan modellerden öğrendikleri ve taklit ettikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla ahlâkî düşünce ve davranışları yıpratıcı

129 Şengün, 210.

130 M. Naci Kula, 2001: Kimlik ve Din, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 66.

ve yıkıcı etkiler yapan televizyon programları, toplumun geleceğini tehlikeye düşüreceklerine yönelik kaygıların uyanmasına sebep olmaktadır.¹³¹

Diğer taraftan, kitle-iletişim araçlarının saldırganlığı ve tahrik edici yayınları, gençleri ahlâkî değerlerle karşı karşıya getiren ve onlarda günahkârlık duygusu uyandıran etkenler arasındadır. Çünkü ergen bir taraftan fizyolojik ve biyolojik yapısının en güçlü unsurlarınca tatmine zorlanırken, diğer taraftan da dinin, bunların tatmini konusunda getirdiği kısıtlama ve yasaklarla yüz yüze kalmaktadır. Dolayısıyla, cinsellik ve saldırganlık dürtülerinin baskın çıkması, ergende, dinî emir ve yasaklara yönelik şüphe ve tereddütler geliştirmesine de neden olmaktadır.¹³²

Bu nedenle çocuk ve gençlere ahlâkî değerlerin kazandırılmasına yönelik olarak; televizyon yayınlarının güzel ahlâkî değer ve davranışları geliştirici ve kuvvetlendirici, kötü ahlâkî düşünce ve davranışları kontrol altına alıcı nitelikte olmasına dikkat edilmeli, sevgi, şefkat, merhamet, adalet, doğruluk, yardımseverlik, yiğitlik gibi konuları içeren programlara ağırlık verilmelidir. Bununla birlikte, çocuk ve gençlere iyi değerler, kötü değerlerle birlikte verilerek, çocuğun ve gencin iyiyi ve doğruyu kendi kendine bulabilmesi sağlanmalıdır.¹³³

Kılavuz'a göre, öğrencilerin okulda aldıkları eğitim, anne-baba ve öğretmenlerin bu modellere gösterdiği saygı ve hayranlık, okuduğu kitaplar, radyo, televizyon ve diğer kitle iletişim araçları sayesinde, örnek modellerle özdeşleşmeyi kolaylaştırmaktadır. Böylece gençler, kitle iletişim araçları sayesinde gerçek hayattaki insanlarla kurdukları ilişkiler sonucu elde edemediği detayları, daha kolay elde edebilmekte, tarihi şahsiyetlerle daha kolay özdeşleşebilmektedirler. Gençler, belirli davranış kalıplarının arkasındaki motivasyonları anlamakta ve kendilerini riske atmadan bu kişilerin tecrübelerinden sonuçlar çıkarabilmektedirler. Bu şekilde gençler, kendilerini anlamalarının yanı sıra bu modelleri de anlayarak onları kendilerine örnek alabilmektedirler.¹³⁴

Özellikle ifade etmek gerekir ki, çocuk ve gençlerde olumsuz etki yapacağı için, toplumsal ahlâkî değerlerin, şaka bile olsa, hafife alınmasının, magazin konusu yapılmasının yanı sıra çıkarlar söz konusu olduğunda ihmal edilebileceği yönünde izlenim verilmesi gibi yaklaşımlardan şiddetle kaçınmak gerekir. Ahlâkî değerler sadece yaşamak için değil, aynı zamanda yaşatmak için vardır ve ahlâkın olmadığı yerde, sanatın, normal işleyen siyasî, sosyal iktisadî hayattan söz edilemez. Bu nedenle, insan ve hayatın bir bütün olduğu gerçeğini asla göz ardı etmeden eğitimciler, anne-babalar, din adamları, politikacılar, devlet adamları ve sivil toplum kuruluşları bu gerçeği daima göz önünde bulundurmalı ve tavırlarını bu doğrultuda sergilemelidirler.¹³⁵

131 Şengün, 211.

132 Abdülkerim Bahadır, 2002: Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe Ve Tereddütler. Hayati Hökelekli'nin Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi kitabında, 268.

133 Şengün, 212.

134 Kılavuz, 246.

135 İrfan Başkurt, Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açuları, 78. www.journals.istanbul.edu.tr/iuilah/article/download/1023015848/1023015020. (10.05.2016)

Sonuç

Fıkıh ilmine göre Allah-insan, insan-insan ve insan-âlem ilişkilerini belirleyen bir kurallar bütününden oluşan din, hayattır ve hayatın her alanına nüfuz ederek insanın duygu, düşünce ve davranışlarını etkiler. Ahlâkî davranışın hem dünyevî hem de uhrevî sonucu bulunduğu için, din-ahlâk-hukuk bütünlüğü esastır. İslâm dini değerleri belirler, ahlâk onları yaşam biçimine dönüştürür, hukuk ise bu esasları yazılı kural haline getirerek maddi müeyyideye bağlar.

İslâm dini, insanın iç dünyasını kontrol ederek, hiçbir maddî kuralın baskısının hissedilmediği bir ortamda bile kişinin kendi kendisini hesaba çekmesini öngörür. Ahlâk ise hem toplumun, hem de bireyin inanç değerlerinin yaşam biçimi ve davranış bilinci haline dönüştürülmesidir.

Toplumun varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli olan ahlâkî değerlerin toplumu oluşturan bireyler tarafından içselleştirilmesi ve davranışa dönüştürülmesi için çok erken yaşlardan itibaren bireylere değerlerin kazandırılmasına yönelik eğitiminin verilmesi gerekir.

Fıkıhî sorumluluk bağlamında, çocuk ve gençlere daha yaşanabilir bir dünya bırakmak, onların kişilik ve karakterlerinin eğitilmesi için ahlâkî değerlerin öğretilmesi, gelecek kuşaklara aktarılması, korunması ve hayata geçirilmesi çok önemlidir. Bu çerçevede hem uyulması gereken kuralların hem de kaçınılması gereken davranışların neler olduğunun çocuk ve gençlere ayrıntılı olarak öğretilmesi gerekir. Toplumun varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli olan ahlâkî değerlerin toplumu oluşturan bireyler tarafından içselleştirilmesi ve davranışa dönüştürülmesi için aile, okul, çevre ve kitle iletişim araçları/medyaya çok önemli görevler düşmektedir.

Fıkıhî yönden ahlâkî değerlerin kazandırılmasına yönelik olarak davranışlar, derunî iman ve özellikle ahirete iman ile bağlantılı hale getirilmelidir. Davranışlara bir anlam yüklenerek bireylere, yaptıkları işlerin hem insanlara hem de Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle yapılması şuurunun yanı sıra hayatın her safhasında ilkeli, tutarlı, azimli, sağlam karakterli, sebatkâr, her durum ve şart altında değişmeyecek bir irade gösterebilme şuru kazandırılmalıdır.

Kaynakça

- Ahmed B. Hanbel, (1313): El-Müsned. Bulak, I-VI.
- Akyol, Aygün, (2013): İslâm Ahlâk Felsefesinde Değerler Eğitimi-İbn Miskevî Merkezli Bir Okuma-. Muhafazakâr Düşünce. Sayı: 36.
- Altaş, Nurullah, (2010): Gençlerin Değişen İlgi Ve İhtiyaçları Din Hizmetlerine Nasıl Dönüştürülmeli? Diyanet Aylık Dergi. Mayıs, Sayı: 233.
- Aydın, M. Şevki, (2010): Değerler Ve Din Eğitimi. Diyanet Aylık Dergi. Ağustos, Sayı: 236.
- Bahadır, Abdülkerim, (2002) Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe Ve Tereddütler. Hayati Hökekleli'nin Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi Kitabında.
- Başkurt, İrfan, Din Ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar Ve Bakış Açıları. *Www.Journals.İstanbul.Edu.Tr/İuilah/Article/Download/1023015848/1023015020. (10.05.2016)*
- Buhârî, Ebûabdullah Muhammed B. İsmail, (T.Y.): Sahihü'l-Buhârî. İstanbul, El-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Cüveynî, Abdülmelik B. Abdullah B. Yusuf, (1997): El-Burhân. Beyrut-Lübnan. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Çağrı, Mustafa, (2000) : Diyanet İslâm Ansiklopedisi. "İsâr" Maddesi. İstanbul. Xxı.
- Ebû Dâvud, Süleyman B.El-Eş'as Es-Sicistani, (1982): Sünen. İstanbul. Çağrı Yayınları.
- Ekşi, Halil, Katılmış, Ahmet, (2011): Değerler Eğitimi Yaklaşımları. Diyanet Aylık Dergi. Mayıs Sayı: 245.
- Ekşi, Halil, (2002): Din Eğitimi, Gençlik Ve Kişilik, Hayati Hökekleli'nin Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi Kitabında.
- Güngör, Erol, (1993): Değerler Psikolojisi. Amsterdam. Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları.
- Güçlü, Mustafa, (2015): Türkiye'de Değerler Eğitimi Konusunda Yapılan Araştırmalar. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 8, Haziran, Sayı: 38.
- Habergetiren, Ömer Faruk. İslâm Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru. www.Academia.Edu/3773477/İslâm_Hukukunda_Gözetilmesi_Zorunlu_Maslahatlar_Çerçevesinde_İnsan_Onuru (15.06.2016)
- Hökekleli, Hayati, (2002): Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi. Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Mâce, Ebî Abdullah Muhammed B. Yezid El-Kazvîni, (T.Y.): Riyad. Mektebetü'l-Meârif.
- Karaman, Hayreddin, (1991): Mukayeseli İslâm Hukuku. İstanbul, Bayrak Matbaacılık.
- Kasapoğlu, Hülya, (2013): Okulda Değerler Eğitimi Ve Hikâyeler. Milli Eğitim Dergisi, Bahar, Sayı: 198.
- Killoğlu, İsmail, (1988): Ahlâk-Hukuk İlişkisi. İstanbul. Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık Koll. Şti.
- Kula, M. Naci Kula, (2001): Kimlik Ve Din. İstanbul, Ayışığı Kitapları.

- , (2002): Gençlik Döneminde Kimlik Ve Din, Hayati Hökeleklî'nin Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi Kitabında.
- Kılavuz, M. Akif, (2002): Ergenlerde Özdeşleşme Ve Din Eğitimi. Hayati Hökeleklî'nin Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi Kitabında.
- Kimter, Nurten, (2002): Dinî İnanç, İbadet Ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine. Hayati Hökeleklî'nin Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi Kitabında.
- Köse, Saffet, (2014) İslâm Hukukuna Giriş, İstanbul, Hikmet Yayınları.
- , (2011): Hukuk Mu Ahlâk Mı?-İslâm Nokta-İ Nazarından Din-Ahlâk-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme- İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi. Sayı: 17.
- Mâlik, B. Enes, (1951): El-Muvattâ'. Beyrut. Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan, (1997): Maddî Ve Manevî Yüce Hedefler. (Trc. Bergamalı Cevdet Efendi), Meb. Yayınları.
- Nesâî, Ahmed B. Şuayb (1991): Kitabu's-Süneni'l-Kübrâ, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Nevevî, İmam Muhyiddin, (2012): Sahihi Müslim Şerhi, El-Minhac. (Trc. Beşir Eryarsoy), Polen&Karınca Yayınevi.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah B, Mes'ûd, (T.Y.): Et-Tavzîh Fi Halli Gavâmizi't-Tenkîh (Teftâzânî. Et-Telvih İçinde). Kahire.
- Şâtîbî, (1997): El-Muvâfakât Fî Usûli's-Şerîa. Suudi Arabistan. Dâru İbn Affân.
- Şengün, Mustafa, Ahlâk Gelişiminin Psiko-Sosyal Dinamikleri. Hayati Hökeleklî'nin Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi Kitabında.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed B. Cerîr, (1991): Milletler Ve Hükümdarlar Tarihi (Tarih El-Ümem Ve'l-Mülûk). Çev.: Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir. İstanbul. Meb Yayınları.
- Tatloğlu, Durmuş, Günümüz Gençliğinin Temel Problemleri Ve Dinimizin Ortaya Koyduğu Çözüm Yolları. <https://incelemeler.wordpress.com/genclik-problemi-din/>. (12.9.2015)
- Tirmizî, Ebî İsa B. Muhammed, (1962): El-Camiu'-Sahih, Sünenü't-Tirmizî. Mısır, Matbaatu'l-Mustafa El-Babî.
- Tütüncü, Mehmet, (1985): Kur'an Ve Hadislerde Eğitim Esasları. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı: 2.
- Yaman, Ahmet, Fıkıh-Ahlâk İlişkisi, Usûl İslâm Araştırmaları Dergisi. www.usuldergisi.com/Img/_2221181552013_.Pdf (02.05.2016)